

DOI: 10.46340/eppd.2023.10.6.2

Oleksiy Voytovych, PhD in Political Science

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1524-9915>

I.I. Mechnikov Odesa National University, Ukraine

SOCIAL ASPECTS OF DOMESTIC POLICY OF SUSTAINABLE DEMOCRACY COUNTRIES (RETROSPECTIVE VIEW)

Олексій Войтович, к. політ. н.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН СТАЛОЇ ДЕМОКРАТІЇ (РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД)

In the article, the domestic political development of Great Britain and the United States in the last quarter of the 20th – at the beginning of the 21st century is considered. The purpose of the article is to highlight the social aspects of the development of stable democracies in the specified period. At the same time, the author, relying on the analysis of memoir literature as the main and unique source of research, solved the tasks: to analyze the political views of the leaders of Great Britain and the United States in the socio-economic sphere and to consider the results and consequences of their activities. To achieve the set goal and solve the problems, the methods were applied: comparative-historical and systemic, which provide an opportunity to objectively cover the subject of scientific development. The economic reforms of the early 1980s in Great Britain and the United States witnessed the rise of a conservative wave. The course of Margaret Thatcher and Ronald Reagan to curtail social programs led to the aggravation of social problems. On the other hand, conditions began to be created for the conceptualisation of the “third way” – the policy of social reforms carried out by Bill Clinton and Tony Blair. Palliative in content, it nevertheless contributed to a certain reduction of social tension in society. The return of conservatives to power added certain difficulties in the implementation of social policy in both countries. However, even they couldn't completely avoid the social reforming policy and ignore the solution of the problems which naturally appear in the relations of production. The Conservative Party leader Theresa May regarded the struggle with “screaming injustice” in the state as one of the key ones in her British Prime Minister post activity.

Keywords: domestic policy, “conservative wave”, “Third way”, social reforms, social insurance, social security, memoirs.

Вступ. Соціальна проблематика у внутрішньополітичному розвитку країн зі сталою демократією залишається актуальною з часів завершення Другої світової війни. „Батько Європи” Жан Монне згадував у другій половині 70-х років, що економічні і соціальні експерименти початку 50-х років, коли формувалось Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), мали створити умови для соціального прогресу у майбутньому. Але „...умови реадптації робітників, – писав він, – програми робітничих домів ЄОВС (Європейського об'єднання вугілля і сталі. – *О.В.*) донині залишаються моделями”¹. Рушійною силою у розв'язанні соціальних проблем традиційно виступали ліві партії та профспілки. На думку правого за поглядами Монне останні „забігали наперед”, коли у 50-ті роки наполягали на тому, щоб потім, в умовах „широкого й дешевого виробництва”, створених інтеграцією, зниження цін не відбулось „за рахунок зменшення зарплат”². (!) Паліативний підхід консерваторів до соціальних проблем, як свідчить досвід, залишав їх невирішеними і тому

¹ Монне, Ж. (2017). *Спогади*. Харків: Фоліо, 418.

² Там само.

актуальними й надалі. А відтак, затребуваною залишалась й соціальна робота. Дослідження соціальних аспектів на прикладі розвитку Великобританії і Сполучених Штатів в останній чверті ХХ ст. представляє інтерес. В цих країнах у 80-ті роки були проведені консервативні реформи, які вважались взірцем для багатьох індустріально розвинених країн, однак вони мали суперечливі наслідки, які відчуваються й тепер.

Метою статті є висвітлення соціальних аспектів внутрішньополітичного розвитку країн сталої демократії в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст.ст. При цьому автором, покладаючись на аналіз мемуарної літератури як основного і унікального джерела дослідження, вирішувались **завдання**: проаналізувати політичні погляди провідних лідерів країн сталої демократії у соціально-економічній сфері та розглянути результати і наслідки їхньої діяльності.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдань було застосовано **методи**: порівняльно-історичний та системний, які дають можливість об'єктивного висвітлення предмету наукової розробки.

Результати. Політичні погляди Маргарет Тетчер почали формуватись у роки, коли вона студенткою вступила в Асоціацію консервативної партії Оксфордського університету¹. Післявоєнна дійсність та Лейбористська партія примусили консерваторів включити до свого передвиборчого маніфесту питання державного соціального страхування і створення єдиної Державної служби охорони здоров'я². Тетчер вкрай негативно ставилась до колективізму, який, на її думку, „формував та спотворював британське суспільство” і безроздільно панував у країні до „зими незадоволення” 1979 року³. Вона захоплювалась працями австро-американського економіста Ф.-А. Хайєка, зокрема „Шляхом до рабства”, написаною у 1944 році. Під її впливом у неї сформувався „образ держави” близький консерваторам – це „обмежений у повноваженнях уряд під владою закону” і, навпаки, чого вони повинні уникнути – „соціалістичної держави, де безроздільно править бюрократія”⁴. У 50-60-ті роки Тетчер критично ставилась до надмірних державних видатків⁵.

В Міністерстві у справах пенсій і державного страхування на початку 60-х років Тетчер підтримувала підходи консерваторів щодо післявоєнної системи пенсій та пільг і поділяла концепцію всеохоплюючої „схеми соціального страхування”, яка повинна була компенсувати втрату можливості заробляти гроші внаслідок безробіття, хвороби чи виходу на пенсію за віком. Страхування планувалось здійснити за рахунок єдиної системи допомоги на рівні прожиткового мінімуму й фінансуватися за рахунок індивідуальних внесків за єдиною ставкою. Паралельно втілювалась система державної допомоги, яка фінансувалась із загальних податків з метою допомогти тим, хто не міг претендувати на допомогу державного соціального страхування через те, що не могли робити внески, або ж тому, що їхня страхова сума була вичерпана. Однак, на її думку, від'ємною стороною справи були: залежність людей від соціального забезпечення та втрата ними приватної ініціативи⁶.

У 1970 році Тетчер очолила Міністерство освіти і науки. Там „панував дух самовдоволеного соціалізму, – згадувала вона, – ...скоро мені стало ясно, що я не знаходжусь серед друзів” [13, р. 166]. А невдовзі було прийнято рішення, в дусі філософії консерваторів, про скасування забезпечення школярів безкоштовним молоком. Лейбористи писали про міністра: „Місіс Тетчер – крадійка молока”⁷.

У другій половині 70-х років Тетчер вперше зустрілась з її однодумцем Рональдом Рейганом. „Ця жінка одразу ж мені сподобалась, – писав він про лідера Консервативної партії і опозиції, – вона була привітлива, жіноча, граціозна й розумна, а коли мова зайшла про скорочення урядового апарату й розширення економічних свобод, то з перших же слів стало очевидним, наскільки ми близькі за духом”⁸. Посилення нового консерватизму у ті роки свідчило про тенденцію до поправління внутрішньополітичного й соціально-економічного життя західних демократій.

¹ Thatcher, M. (1995). *The Path to Power*. London: Harper Collins Publishers, 14, 42.

² Там само, 44.

³ Там само, 46.

⁴ Там само, 50.

⁵ Там само, 115-116.

⁶ Там само, 120.

⁷ Там само, 181.

⁸ Reagan, R. (1990). *An American Life*. New York: Simon & Schuster, Pocket Books, 204

<<https://archive.org/details/americanlife0000reag/page/n5/mode/2up?view=theater>> (2023, серпень, 20).

Після перемоги Консервативної партії на парламентських виборах у травні 1979 року уряд, сформований М. Тетчер, одразу розпочав реформи. Політика реформ консерваторів, що ґрунтувалась на підвалинах монетаризму і відома як „тетчеризм”, передбачала оздоровлення економіки у тому числі за рахунок згортання соціальних програм. Вона проводила жорстку політику скорочень бюджетних видатків та податків на прибутки і збільшення податків з прибутків на витрати (за її словами, це було „життєво важливим”) для стимулювання приватного сектору¹. „Але не кожний капіталіст, – згадувала вона, – поділяв мою упевненість у капіталізмі”². Тоді ж почалось скорочення кількості працюючих у сфері соціальної роботи (на 1979 рік в ній було зайнято 732 тисячі), які, як вважала прем’єр-міністр, не бажали змін³.

З консервативних позицій оцінював соціально-економічний розвиток країни у другій половині 70-х років, за часів правління лейбористів, її наступник Джон Мейджор. Він згадував, що Тетчер успадкувала розорену економіку, яка потребувала повної реконструкції, а стійке економічне зростання почалось лише з 1981 року⁴.

Р. Рейган (обрання його президентом США, Гельмута Коля канцлером у ФРН і прем’єрство Тетчер свідчило про наростання „консервативної хвилі” у західних демократіях) з великою шаною ставився до британського прем’єр-міністра – „вірного союзника” – та її родини⁵. Поділяв її позицію у дискусії щодо поглиблення інтеграції в ЄЕС. В цьому питанні „полемічна пані Тетчер”⁶ була „налаштована антиєвропейськи”⁷. Вона була не тільки проти політичної інтеграції, а й соціальної політики країн „спільного ринку”. Тетчер, як і Рейган у Сполучених Штатах, була за оптимізацію рівня життя у Британії шляхом зниження податків для всіх верств населення⁸ від чого вигравали тільки багаті люди. Тому не дивно, що вона з обуренням писала про „екстраординарну спадщину державного соціалізму у Британії” з його націоналізацією, повноваженнями профспілок та глибоко вкоріненою антипідприємницькою культурою (вона ще називала її „отруйною спадщиною соціалізму”), яка їй, на відміну від американського президента, дісталась як прем’єр-міністру⁹.

Тетчер була переконана, що альтернативи подальшому скороченню видатків (у 1980-1981 рр. і в майбутньому) немає. Прем’єр-міністр вела боротьбу з профспілками тому, що ті, на її думку, були на заваді інтенсифікації виробництва. „Було важливо, – писала вона, – виступити проти союзів, які вважали, що лише тому, що знаходячись у бюджетному секторі, їм має бути дозволено ігнорувати комерційну реальність і необхідність більш високих показників продуктивності”¹⁰. З консервативних позицій Тетчер пояснювала акції протесту весною 1980 року проти соціально-економічної політики уряду: „бунтівники були виключно молодими людьми”, яких „програми соціальних пільг привчили до залежності й притупили відчуття власної відповідальності”¹¹.

У травні 1983 року у Вільямсбурзі (шт. Віргінія) відбулась нарада „великої сімки”. Сполучені Штати, за словами президента, були на економічному підйомі (правда залишались величезними державний борг і дефіцит федерального бюджету). На прохання канцлера Г. Коля Р. Рейган розповів про „економічне диво”, яке було результатом політики повернення до вільного підприємництва й скорочення державного апарату. Президент вважав, що британський прем’єр-міністр більше ніж хто пішла тим же шляхом, який врешті решт приніс британцям процвітання¹². „Вона була, – писав він, – не менш ніж я тверда у своєму намірі не давати уряду сидіти на шиї населення й черпати з його гаманців. З моменту першого знайомства між нами завжди було повне взаєморозуміння”¹³.

¹ Thatcher, M. (1993). *The Downing Street Years*. London: HarperCollins Publishers, 14, 42-43.

² Там само, 44.

³ Там само, 46, 48.

⁴ Major, J. (1999). *The Autobiography*. New York: HarperCollins Publishers, 23, 659.

⁵ Reagan, R. (1990). *An American Life*. New York: Simon & Schuster, Pocket Books, 381, 388
<<https://archive.org/details/americanlife0000reag/page/n5/mode/2up?view=theater>> (2023, серпень, 20).

⁶ Brandt, W. (1992). *My Life in Politics*. New York: Viking Penguin, 26, 420
<<https://archive.org/details/mylifeinpolitics00bran/page/497/mode/2up?view=theater>> (2023, серпень, 20).

⁷ Noack, H.-J. (2008). *Helmut Schmidt. Die Biographie*. Berlin: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 210.

⁸ Thatcher, M. (1993). *The Downing Street Years*. London: HarperCollins Publishers, 14, 157.

⁹ Там само, 139, 159.

¹⁰ Там само, 114.

¹¹ Там само, 146.

¹² Reagan, R. (1990). *An American Life*. New York: Simon & Schuster, Pocket Books, 351
<<https://archive.org/details/americanlife0000reag/page/n5/mode/2up?view=theater>> (2023, серпень, 20).

¹³ Там само.

Консерватор-республіканець і президент Джордж В. Буш також ставив у заслугу адміністрації Рейгана–Буша те, що „вони знизили податки”¹. А от для губернатора-демократа Арканзасу, а потім і президента США Уільяма Клінтона – прихильника „третього шляху” – „дуже дружлюбний і у той же час якийсь відчужений” Рейган залишався загадкою. „Я ніколи не міг з упевненістю сказати, – згадував Клінтон, – наскільки він був обізнаний у тому, які наслідки мали для людей деякі аспекти його найбільш жорсткої політики, чи використовував він правих – прихильників жорсткого курсу чи це вони використовували його”². (Варто сказати, що у роки президентства Клінтона у соціальній сфері була впроваджена низка заходів, які мали на меті позитивні зміни в американському суспільстві: скорочення дефіциту державного бюджету, закон „Про медичну відпустку та відпустку за сімейним станом”, закон „Про соціальне забезпечення”, „Хед старт” – освітня й медична програма допомоги дітям із сімей з незначними прибутками, підвищення мінімальної оплати праці за годину, програма „позитивних дій” в підтримку расових меншин і жінок, реформа сфери освіти та інші. Президент-демократ відстоював закон „Про допомогу інвалідам”, підписаний президентом-республіканцем Джорджем Бушем у 1990 році, асигнування на який республіканці намагались урізати; обговорювалась реформа охорони здоров’я. На думку Клінтона (так думав і Блер), соціальна політика-підтримка повинна була стимулювати людей покращувати своє життя.)

Свого часу адміністрація Джеймса Картера (особливого його помічник з національної безпеки Зб. Бжезинський) виступала поборником прав людини, в першу чергу, за межами США, а самому президенту був притаманний надмірний моралізм. Президент Р. Рейган вважав, що в країні не існує проблем з правами людини, а в області расових відносин, досягнуто значних покращень³. Але події весни–літа 2020 року засвідчили, що в самих Сполучених Штатах з правами людини було не все гаразд. Расова, а відтак і соціальна, проблема, маючи глибоке коріння, залишилась невирішеною до кінця. Про наявність труднощів на цьому ґрунті свідчать мемуари Барака Обама (написані у середині 90-х років) та його дружини Мішель (написані у 2018 р.). Він підкреслює своє обрання, як першого студента-афроамериканця, президентом журналу юридичного факультету Гарвардського університету „*Harvard Law Review*”⁴. Вона – „чорношкіра студентка із робітничого класу”, навчалась у „модному коледжі”, де „більшість складала білі”⁵. З 1992 року Б. Обама „почав займатись боротьбою за громадянські права”⁶. (А Рейган доводив зворотне!) Його балотування у 1996 році до Законодавчих зборів штату Іллінойс і перемога у „білих та чорних регіонах”, в передмісті та в Чикаго теж висвітлює наявність расової проблеми. „Провідні коментатори, – згадував він, – виразили здивування та щирю надію, що моя перемога сигналізуватиме про більш широкі зміни у нашій расовій політиці”⁷. Він переміг. А гордість за нього його чорношкірих виборців викликала у нього розчарування через те, що вже пройшло сорок років від часу прийняття Закону про виборчі права, а такі події ще дуже поодинокі. Як сенатор штату у 1996–2004 рр. Б. Обама займався питанням розширення медичного страхування для бідних дітей⁸. За його словами, навіть після „третього шляху” президента Клінтона Америка залишалась з багатьма проблемами (дебати навколо зброї, абортів, реп-текстів тощо), „обмеженою державою загального благополуччя без грандіозних амбіцій, але й без гострих кутів”⁹.

Він знову таки підкреслює, що був, можливо єдиним афроамериканцем – і „тільки третім з часів Реконструкції (1865-1877 рр. – *О.В.*)”, який працював у Сенаті Конгресу США (січень 2005 р. – листопад 2008 р.). Б. Обама прекрасно і „постійно усвідомлював прірву між суворим блиском повідомлень засобів масової інформації і безладом, звичайними реаліями життя, яким воно було насправді”¹⁰. Він тісно пов’язує расову проблему з соціальною („боротьба між світом достатку і світом нужденності”) і звинувачує в їх існуванні „сильних цього світу”¹¹. (За свідченням М. Обама,

¹ Буш, Дж.В. (2012). Ключові рішення. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 55.

² Clinton, W. (2004). *My Life*. New York: Alfred A. Knopf, 42, 345 <<https://archive.org/details/mylifec100clin>> (2023, серпень, 20).

³ Reagan, R. (1990). *An American Life*. New York: Simon & Schuster, Pocket Books, 639 <<https://archive.org/details/americanlife0000reag/page/n5/mode/2up?view=theater>> (2023, серпень, 20).

⁴ Obama, B. (2007). *Dreams from my Father*. London: Canongate, 13.

⁵ Obama, M. (2018). *Becoming*. London: Viking Penguin, 10.

⁶ Obama, B. (2007). *Dreams from my Father*. London: Canongate, 18.

⁷ Там само, 9.

⁸ Там само, 8.

⁹ Там само, 9.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, 10-11.

збираючи пожертвування на соціальні потреби, їй, як першій леді країни у 2009–2017 рр., доводилось бути у багатих американців, чії будинки були схожі на „художні музеї”, а ванні кімнати – „оздоблені коштовним камінням” і відвідувати родини простих американців у південних штатах, які втратили ще під час урагану „Катріна” у 2005 році все, та бути „вдячною, що у них є працюючий холодильник і плита”¹. Американський президент у 2001–2009 рр. Дж.В. Буш змушений був визнати, що „Катріна” завдала не лише фізичних руйнувань. „Вона розмила довіру громадян, – писав він у спогадах, – до їхнього уряду. Вона посилила розділення в нашому суспільстві та політиці”². Він відкидатиме звинувачення у свій бік „нібито ми дозволили американським громадянам страждати тому, що вони чорні”³.) На думку Б. Обама расової рівності в країні (в середині 90-х років, коли писались мемуари) ще немає і це трагедія як білих, так чорношкірих американців⁴. Його доповнює М. Обама, коли пише, що історія США хоча і має „цінність”, але „вона не така красива й ідеальна, коли торкається реальності”⁵.

Щодо соціальних проблем у британському суспільстві, М. Тетчер писала, що як тільки її уряд упорався з проблемами економіки, він звернувся до їхнього вирішення і особливо до більш глибоких й важко розв’язуваних. „Я робила це, – згадувала вона, – у мій другий (з 1983 року. – *О.В.*) та третій (з 1987 року. – *О.В.*) терміни при допомозі низки заходів, пов’язаних з житлом, освітою, місцевою адміністрацією й соціальною захищеністю, які мої радники, попри мої заперечення, хотіли назвати „соціальним тетчеризмом”. Але у той момент, коли ми тільки-но почали робити успіхи, я залишила свою посаду (28 листопада 1990 року. – *О.В.*)”⁶. А от на думку її наступника Дж. Мейджора головними причинами відставки „залізної леді” були соціальні питання: „подушний податок і Європа”⁷. Йдеться про спробу проведення настільки регресивної податкової реформи, що викликало обурення навіть у власній Консервативній партії. Щодо Європи, Тетчер виступала не тільки проти створення Сполучених Штатів Європи, а й проти Соціальної хартії ЄС⁸.

Прем’єр-міністр у 1997-2007 рр. від Лейбористської партії Тоні Блер позиціонував себе як прихильника ідеї „соціальної справедливості”, „прогресиста „третього шляху” і стабільності британського суспільства⁹. Він погоджувався з твердженням Тетчер про необхідність „відновити наш дух підприємництва й честолюбства”¹⁰. Але писав у спогадах, що вона „помилялася” у „своєму ставленні до Європи та небажанні визнати той факт, що більшість людей уже покладаються на державні послуги й повноваження уряду створювати можливості, яких вони потребують”¹¹. При цьому Блер визнавав, що „у сферах державних послуг і соціального забезпечення запровадити зміни набагато важче”, так як вони торкаються життя людей, яке хоч із проблемами, але усталене¹². Одним із принципів його (і Клінтона) філософії соціальної політики, яким він намагався керуватися, було: „соціальне забезпечення як рука підтримки, а не кинута милостиня”¹³. 16 червня 1997 року Британія приєдналась до Європейської соціальної хартії і оголосила про нові напрямки соціальної політики. Блер згадував: „Мало-помалу програма реформ державних послуг і соціального забезпечення на другий термін (з 2001 року. – *О.В.*) набувала визначених контурів. ...Я вже не намацував свій шлях, а йшов по ньому”¹⁴. Серед реформ, над якими працював його уряд були: реформи освіти, охорони здоров’я і соціального забезпечення („Щодо пенсій, – писав Блер, – я відстоюю зв’язок між заробітками і пенсіями через внески до державної системи соціального страхування”¹⁵); проблема жіночої зайнятості і рівності

¹ Obama, M. (2018). *Becoming*. London: Viking Penguin, 10.

² Буш, Дж.В. (2012). *Ключові рішення*. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 338.

³ Там само, 353.

⁴ Obama, B. (2007). *Dreams from my Father*. London: Canongate, 13-15.

⁵ Obama, M. (2018). *Becoming*. London: Viking Penguin, 9.

⁶ Thatcher, M. (1993). *The Downing Street Years*. London: HarperCollins Publishers, 14.

⁷ Thatcher, M. (1995). *The Path to Power*. London: Harper Collins Publishers, 14, 147.

⁸ Major, J. (1999). *The Autobiography*. New York: HarperCollins Publishers, 23, 167.

⁹ Thatcher, M. (1993). *The Downing Street Years*. London: HarperCollins Publishers, 14, 750.

¹⁰ Блер, Т. (2011). *Шлях*. Київ: Темпора, 29-30.

¹¹ Там само, 338.

¹² Там само.

¹³ Там само, 31.

¹⁴ Там само, 28, 214.

¹⁵ Там само, 304.

¹⁶ Там само, 710.

на ринку праці; робітниче питання (збільшення терміну оплачуваних відпусток) і проблеми дітей (у березні 1998 року була започаткована програма „Впевнений старт”, а у березні 2004 року прийнято „Білль про дітей”¹) та інші.

Повернення консерваторів до влади у Сполучених Штатах у 2001 році і Великобританії – у 2010 році додало, разом із зовнішніми чинниками, певних труднощів у реалізації соціальної політики в обох країнах. Однак і вони не змогли повністю відкинути політику соціальних перетворень; відмахнулись від відносин „сильних і безсилим”². Боротись „з кричущою несправедливістю” у своїй країні – таким було обіцяння Терези Мей в той день, 13 липня 2016 року, коли вона стала прем’єр-міністром Великобританії від Консервативної партії. „Я поклялась, – згадувала вона, – що мій уряд працюватиме на тих, хто був тільки керованим”³. Добитись, щоб в інтересах останніх, простих людей, проводилась податкова політика, щоб люди при владі у всьому, що вони роблять на перше місце ставили країну та людей і зрозуміли важливість колективного блага, його пріоритетність у порівнянні з особистим⁴. Свою місію вона вбачала у боротьбі із зловживанням владою: з боку тих депутатів парламенту, які вирішили „служити лише собі” та захищати інститути влади, які дають таку можливість⁵, з боку „сильних цього світу”, які відмовили у соціальній справедливості „безсилим”⁶; нарешті зробити Британію країною, яка працює для всіх.

Висновки. Соціальне реформування залишається актуальним для країн зі сталою демократією та високим рівнем економічного розвитку. Ретроспективний погляд на проблему засвідчив, що проведені консервативні реформи у 1980-ті роки у Великобританії та США створили більше проблем у соціальній сфері, аніж умов для їх розв’язання. Суперечливі результати „тетчеризму” і „рейганоміки” відчуваються й досі. Мемуарна література сприяла відчуттю епохи, а її аналіз – розібратись у такому складному аспекті життя суспільства.

References:

1. Blair, T. (2011). *Shlyakh* [Way]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
2. Bush, J.V. (2012). *Klyuchovi rishennya* [Key decisions]. Kyiv: Bright Star Publishing. [in Ukrainian].
3. Monnet, J. (2017). *Spohady* [Memoirs]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
4. Brandt, W. (1992). *My Life in Politics*. New York: Viking Penguin, XXVI
<<https://archive.org/details/mylifeinpolitics00bran/page/497/mode/2up?view=theater>> (2023, August, 20).
5. Clinton, B. (2004). *My Life*. New York: Alfred A. Knopf. <<https://archive.org/details/mylifec100clin>> (2023, August, 20).
6. Major, J. (1999). *The Autobiography*. New York: HarperCollins Publishers, XXIII.
7. May, T. (2023). *The abuse of Power. Confronting Injustice in Public Life*. London: Headline Publishing Group.
8. Noack, H.-J. (2008). *Helmut Schmidt. Die Biographie* [Helmut Schmidt. The biography.]. Berlin: Rowohlt Taschenbuch Verlag. [in German].
9. Obama, B. (2007). *Dreams from my Father*. London: Canongate.
10. Obama, M. (2018). *Becoming*. London: Viking Penguin.
11. Reagan, R. (1990). *An American Life*. New York: Simon & Schuster, Pocket Books
<<https://archive.org/details/americanlife0000reag/page/n5/mode/2up?view=theater>> (2023, August, 20).
12. Thatcher, M. (1993). *The Downing Street Years*. London: HarperCollins Publishers.
13. Thatcher, M. (1995). *The Path to Power*. London: Harper Collins Publishers.

¹ Блер, Т. (2011). *Шлях*. Київ: Темпора, 223, 533, 690.

² Май, Т. (2023). *The abuse of Power. Confronting Injustice in Public Life*. London: Headline Publishing Group, 3.

³ Там само, 4.

⁴ Там само, 4, 6, 292.

⁵ Там само, 3, 20.

⁶ Там само, 83-84.